

LIVIU PILAT

CULTUL SFINTEI CRUCI ÎN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Cercetările din ultima vreme privind imaginarul și ideologia puterii în timpul lui Ștefan cel Mare se opresc tot mai mult asupra importanței pe care domnul Moldovei a acordat-o cultului Sfintei Cruci. Atenția primilor cercetători s-a îndreptat asupra celor mai evidente forme de manifestare a acestui cult: bisericile ctitorite de Ștefan cel Mare cu hramul Înălțării Sfintei Cruci, un hram extrem de rar. Dumitru Nastase a legat ctitorirea bisericii de la Pătrăuți, în 1487, de încheierea, în același an, a păcii cu turcii, prin aceasta ctitorul dorind să reliefeze că era vorba, de fapt, de un armistițiu provizoriu, care, de altfel, avea să și fie rupt, în 1500, prin încetarea plății tributului; acestui din urmă moment îi corespunde, în plan simbolic, ridicarea bisericii de la Volovăț, cu același hram¹. Ulterior, Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei au descoperit și alte semnificații ale cultului Sfintei Cruci în Moldova lui Ștefan, plasându-i începuturile în 1472, anul căsătoriei cu Maria Asanina Paleologhina, oficiată chiar la 14 septembrie, zi în care se sărbătorește Înălțarea Sfintei Cruci. În opinia autorilor citați, după 1472, atenția acordată de domn acestei sărbători devine tot mai evidentă, ea având darul de a ilustra că Moldova devenise centrul lumii ortodoxe, ca loc în care se înălța Crucea². Recent, analizând implicațiile imaginii Ierusalimului Ceresc – care, la fel ca și Crucea, marchează, din punct de vedere simbolic, Centrul Lumii –, Maria Magdalena Székely a ajuns la concluzia că Ștefan cel Mare „își vedea țara ca centru al împărăției creștine cu mult înainte de căsătoria cu prințesa de la Mangop, cel mai târziu de prin 1469–1470”³.

Întâmplarea face să pot aduce acum un argument în plus care să susțină ipoteza privind existența cultului Sfintei Cruci înainte de 1472. Este vorba de un document din 15 septembrie 1466, prin care Ștefan cel Mare face o danie Mănăstirii Putna. Ceea ce atrage atenția nu este dania în sine, ci însemnarea diacului care a redactat documentul: „A scris Tador Prodan a doua zi după

---

¹ Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972, p. 7–8.

² Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 53, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăușilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 71–72.

³ Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia mielului*”. *Cădelnița de la Putna și semnificația ei*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cădea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 431.

Înălțarea Cinstitei și de Viață Făcătoarei Cruci, luni”⁴. Această mențiune mi s-a părut stranie, pentru că în actele interne moldovenești nu se obișnuiește raportarea la o sărbătoare din calendarul religios, ca în diplomația latină, și nici precizarea zilei din săptămână. Mai mult, menționarea în document a celor doi mitropoliți, Theoctist și Tarasie de Roman, mă face să cred că duminică, 14 septembrie 1466, la Suceava, sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci fusese marcată într-un asemenea chip, încât diacul care avea să redacteze documentul în cauză, în ziua imediat următoare, a fost cu totul impresionat. Această afirmație se bazează și pe o altă realitate: efervescența culturală care marchează acest an al domniei lui Ștefan cel Mare. Emil Turdeanu observa că, „în 1466, țâșnește, ca la un semn, avântul înzestrării culturale a țării”⁵. În acest an, începe construirea Mănăstirii Putna, domnul face daniile la Muntele Athos, iar activitatea cărturărească din țară se intensifică⁶. Nu pot preciza care a fost semnalul care a declanșat acest demaraj cultural, dacă a fost unul de natură politică sau religioasă, însă evenimentul de care am amintit mă determină să cred că *Panegiricul* lui Eftimie a circulat în Moldova și înainte de 1474, an din care datează cea mai veche copie⁷; aceasta, pentru că sărbătorirea Sfintei Cruci și simbolistica sa sunt strâns legate de figura împăratului Constantin⁸.

Prin imaginea care i-a fost creată, primul împărat creștin a lăsat posterității nu doar un obiect de venerație, ci și un important simbol al puterii. Descoperită de mama sa, în urma unui miracol, Adevărata Cruce a fost lăsată în incinta impresionantului complex de biserici construit de Constantin pentru a marca locul Calvarului și al Mântuirii. Mai târziu, împăratul Theodosie va ridica pe Golgota o monumentală cruce de aur, fapt care va contribui la sporirea prestigiului acestei relicve. Proliferarea, în arta Evului Mediu timpuriu, a crucilor monumentale, răspândite din Armenia și până în Irlanda, poate fi percepută ca formă de prezentare a puterii Adevăratei Cruci și ca o legătură cu Ierusalimul – Centrul Lumii – și cu principala sa relicvă, Sfânta Cruce⁹. Capturarea Ierusalimului de către perși, la începutul secolului al VII-lea, și recuperarea, apoi, de către împăratul Heraclios, a Crucii Sfinte au fost evenimente care au contribuit la sporirea popularității acestei relicve. În 629, împăratul a dus înapoi la Ierusalim simbolul

⁴ DRH, A, II, p. 204, nr. 141.

⁵ Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei, București, 1997, p. 140.

⁶ *Ibidem*, p. 37.

⁷ G. Mihăilă, *Tradiția literară constantiniană de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopoulos, Eftimie al Târnovei și domniile Țărilor Române*, în idem, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, București, 1979, p. 264.

⁸ Petre Guran, *La légitimation du pouvoir princier dans les hagiographies slavo-byzantines (XIe – XVIe siècles)*, în „Archæus”, IV, 2000, 1–2, p. 259.

⁹ Bernard McGinn, *Sfârșitul lumii și începutul creștinătății*, în volumul *Teoria Apocalipsei și sfârșiturile lumii*, editor Malcolm Bull, traducere de Alina Cârâc, București, 1999, p. 92.

protector al împărăției sale și, cu o pompă deosebită, în prezența unui numeros public, l-a așezat la loc în biserica Sfântului Mormânt¹⁰. Astfel de manifestări dedicate Crucii, ca simbol al biruinței creștine, au avut și ele darul de a spori popularitatea relicvei, Crucea fiind asociată chiar și cu simboluri necreștine.

Crucea a rămas în apanajul puterii, poate tocmai datorită popularității sale. Semnificând victoria lui Hristos asupra morții, ea a devenit un simbol al biruinței, înșușit de împărății bizantini, ca și de monarhii occidentali, fie că este vorba de purtarea unei cruci simple, a unui sceptru sau a unui glob crucifer. După cum nota Georges Duby, gestul de a comanda orfevrierilor cruci de aur și a le dăruii bisericilor a fost multă vreme apanajul împăraților și al regilor. Acest monopol se va dispersa treptat, la fel ca și alte drepturi regale, așa încât, în cursul secolului al XI-lea, portul crucii se răspândește și în popor, participanții la Cruciada I având toți acest însemn¹¹. Această generalizare va modifica, pentru occidentali, și modul de a purta însemnul pe câmpul de luptă. Dacă, așa cum a demonstrat Carl Erdmann, până în secolul al XI-lea, *vexillum* nu înseamnă decât crucea purtată în procesiune sau în luptă, după această dată cuvântul va însemna doar flamură¹².

Însă, aceasta nu semnifică deloc o scădere în intensitate a cultului ei, dimpotrivă, o și mai mare importanță acordată simbolului primei și celei de-A Doua Veniri. După cucerirea Constantinopolului, în 1204, credința populară din Occident, care de veacuri se alimenta din adorarea unor îndoielnice rămășițe pământești, va beneficia de adevăratele comori ale Creștinătății: două bucați din Crucea cea adevărată, vârful lăncii, cele două cuie, veșmântul și cununa de spini. Sfântul Ludovic va cheltui o sumă impresionantă pentru construcția și împodobirea Sfintei Capele din Paris, care urma să adăpostească o bucată mare din Sfânta Cruce și cununa de spini a Mântuitorului¹³. La 14 septembrie 1241, Ludovic cel Sfânt se închina în mod solemn în fața relicvelor cumpărate de la Constantinopol.

Trebuie să observăm că relicva Adevăratei Cruci și cultul acesteia au fost adesea prezente în biografia unor personaje care, ulterior, au primit atributul sfințeniei. O astfel de situație întâlnim în cazul dinastiei sârbești a Nemanizilor. Din *Viața Sfântului Simion*, aflăm că acesta, devenit călugăr la Athos, va trimite în patria sa un fragment din lemnul Adevăratei Cruci. Această relicvă era destinată lui Ștefan și trebuia să confirme demersul pur politic al desemnării acestuia ca moștenitor. Discursul care însoțește plecarea relicvelor este fără echivoc. Simion se adresează lui Ștefan și urmașilor acestuia, conferind relicvei rolul de *tropaiophoros*

---

¹⁰ Gh. Rădvan, *Sfânta Cruce și însemnătatea ei*, în „Candela”, XLI, 1930, p. 481–484.

¹¹ Georges Duby, *Vremea catedralelor. Arta și societatea, 980–1420*, ediția a II-a, revăzută, traducere de Marina Rădulescu, București, 1998, p. 118.

¹² Carl Erdmann, *Kaiserliche und Päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter*, în „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken”, XXV, 1933, p. 1–48, apud Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVII*, ediție revăzută și adăugită, București, 2001, p. 59, nota 177.

¹³ Georges Duby, *op. cit.*, p. 209–210.

împotriva inamicilor vizibili și invizibili și se referă, în final, la modelul lui David și al lui Constantin¹⁴. Potrivit lui Petre Guran, această translație a crucii-relicvar, ce adăpostea un fragment din lemnul Adevăratei Cruci, a putut fi influențată de relațiile sârbilor cu regatul ungar și de polemica pe care regalitatea maghiară o ducea cu papalitatea¹⁵. La jumătatea secolului al XIII-lea, a existat o adevărată dezbaterie epistolară în legătură cu demnitatea de legat pontifical acordată Sfântului Ștefan de către papa Silvestru al II-lea și împăratul Otto al III-lea, care se traducea în ceremonial prin dreptul regelui și al armatei sale de a fi precedați de cruce¹⁶.

Universalismul și forța acestui simbol sunt la fel de vii și în secolul al XV-lea. Pe la jumătatea acestui veac, Piero della Francesca picta în capela altarului bisericii Sf. Francisc din Arezzo „felurite scene în legătură cu crucea, începând cu scena în care feciorii lui Adam, îngropându-l, îi pun sub limbă sămânța copacului din care a fost luat mai târziu lemnul pentru cruce, și sfârșind cu scena proslăvirii crucii de către împăratul Eracleo, care – ducând-o în spate, pe jos și desculț – intră cu ea în Ierusalim”¹⁷. Evident, din această compoziție nu putea lipsi scena descoperirii Crucii și nici epopeea constantiniană.

După această succintă incursiune în istoria și simbolistica Sfintei Cruci, putem reveni la Ștefan cel Mare și Moldova. Precizez, însă, că acest demers era absolut necesar pentru că, în zilele noastre, Crucea a devenit un simbol aproape banal, depărtat de semnificațiile sale de odinioară, fapt care îi determină pe mulți istorici să nu acorde prea mare atenție acestui subiect. Însă, Crucea este o importantă efigie a puterii medievale, fapt ilustrat și de numeroasele adjective sau locuțiuni adjectivale formulate în jurul ei, cum ar fi: „semnul biruinței”, „toiagul puterii”, „stăpânirea împăraților” sau „păzitoarea a toată lumea”¹⁸. La fel de numeroase sunt și tipurile de cruce¹⁹, care evidențiază o simbolistică extrem de variată.

În reprezentările artistice ale perioadei ștefanieni, întâlnim mai multe tipuri de cruce, însă trei sunt cele mai importante: crucea simplă, crucea cu două brațe și trei tipuri de cruce cu trei brațe, unul dintre ele având două brațe oblice. Pentru început, mă voi ocupa de aceasta din urmă, numită și „cruce patriarhală”, despre care s-a spus că ar fi un însemn cu caracter religios, semnificând învestitura divină a suveranului ca îndrumător spiritual al poporului și că ea indică poziția domnului de protector al Bisericii ortodoxe²⁰.

¹⁴ Cf. Petre Guran, *La légitimation du pouvoir princier...*, p. 291.

¹⁵ *Ibidem*, p. 291, nota 126.

¹⁶ F. Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, traducere de Diana Stanciu, București, 2001, p. 105, nota 6.

¹⁷ Giorgio Vasari, *Viețile pictorilor, sculptorilor și arhitecților*, II, ediția a II-a, revăzută și adăugită, traducere și note de Ștefan Crudu, București, 1968, p. 7.

¹⁸ Gh. Rădvan, *Sfânta Cruce...*, p. 485.

¹⁹ O prezentare succintă la I. Zugrav, *Sfânta Cruce*, în „Candela”, XLVII, 1936, p. 113–114.

²⁰ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 62–63.

În Moldova, avem două reprezentări ale acestui tip de cruce: pe epitrahilul de la Dobrovăț²¹, unde doamna Maria Voichița ține în mână o astfel de cruce, și pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Despina²². Ambele personaje sunt legate de Radu cel Frumos, al cărui „schiptru cel mare” fusese luat de Ștefan, în 1471²³, ceea ce mă îndeamnă să caut semnificațiile acestui tip de cruce în Țara Românească, acolo unde se întâlnesc multe alte asemenea reprezentări, și nu în Moldova, unde, ca simbol al puterii, domină incontestabil crucea dublă. Nu știm cum arăta „schiptrul cel mare” al lui Radu cel Frumos; avem, însă, o informație că, la 1475, un pretendent la tronul Țării Românești era precedat de o cruce de argint „cum se duce în fața unui patriarh”²⁴. Evident, o asemenea informație nu poate oferi prea multe elemente și de aceea, pentru a pătrunde în simbolistica acestui însemn, trebuie să ne întoarcem la *Panegiricul* lui Constantin:

„Și era împăratul prăznuind, să veselia și binecuvânta pre Dumnezeu, pre cel ce au făcut lui atâtea mari și bune. Și să ridică cu mare râvnire și căldură, de făcu 3 cruci după număr, cele ce să arăta lui întru războaie, cea dintâi care la Roma, a dooa la Vizantia, iar a treia oarăcând au făcut pod la apa Dunării. Și i-au pus numele celei dintâi Isus, iar alțiia Hristos, iar ceii de-a treia Nika. Iar Eraclie împărat au pus numele Anikitos, adecă cel nebiruit care și până astăzi stă la stâlpul cel al porfîrei. Și se zice de la mulți că de trei ori într-un an îngerul lui Dumnezeu pugoară de la ceriu la miezul nopții și cântă «tris aghios», adecă de 3 ori cântare sfântă, cădind și umbrind crucea cea sfântă și nebiruită: în luna mai, 7 zile, și în luna lui săptembrie, 14 zile, și duminica a treia a sfințelor păresimi, întru carea ne închinăm”²⁵.

Așa cum reiese din text, ultima dintre cruci, cea de la podul de la Sucidava (Celei), mai exista încă în veacul al XIV-lea²⁶, atunci când patriarhul Eftimie și-a scris opera, locul fiind considerată miraculos, de vreme ce îngerul cădelnița această

²¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 308–309, fig. 216.

²² I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a secolului XV*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, îngrijit de M. Berza, București, 1964, p. 506 și fig. 29.

²³ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17.

²⁴ N. Iorga, *O cronică munteană în grecește pentru secolul al XV-lea*, în *ARMSI*, s. III, t. XIX, 1937, p. 149–150, apud Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 65, nota 201.

²⁵ G. Mihăilă, *Tradiția literară constantiniană...*, p. 366.

²⁶ Interesantă este și observația pe care Stephan Taurinus o face în Stavromachia: „Cetatea Severin, așezată pe malul nostru al Dunării, este posesiunea extremă a ungarilor. Tot ce este dincolo de ea este stăpânit de turci. Mai jos de ea se vede o fântână pe care locuitorii o numesc fântâna Sfintei Cruci, căci se crede că în ea a fost ascunsă de către Cosroes o parte din insigna măntuitoare atunci când acesta a trebuit să pornească la luptă împotriva împăratului Heraclius, de care a fost zdrobit și toate oștile sale nimicite cu desăvârșire. Se mai vede acolo o bisericuță a Sfintei Cruci ridicată în amintirea acestui fapt” (*Călători străini despre Țările Române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 160).

cruce. Să ne întoarcem, însă, acum, la acoperământul de mormânt al doamnei Maria Despina, pentru că aici pare a fi cheia misterului. Vălul de mormânt înfățișează o cruce cu trei brațe, de mari dimensiuni, iar în partea superioară găsim următoarea inscripție: ISUS HRISTOS NIKA²⁷, urmată de patru litere grecești ce semnifică „lumina lui Hristos se arată tuturor”²⁸. Dacă punem această inscripție în legătură cu textul de mai sus, devine limpede că așa-numita cruce cu trei brațe reprezintă, în acest caz, cele trei cruci ridicate de Constantin, unite în același trunchi. S-ar putea spune chiar că această cumulare exprima, la nivelul secolului al XV-lea, o *translatio potestas*: Roma, părăsită de Constantin și devenită eretică, Constantinopolul, unit cu Roma și apoi cucerit de turci, și, în fine, podul de la Dunăre, cu crucea sa – singura asupra căreia cobora harul grației divine, aspect de natură să legitimizeze puterea și ambițiile principilor în al căror areal de stăpânire se afla această relictă. Probabil că cercetări viitoare vor arăta în ce măsură țarii bulgari și domnii din Țara Românească au exprimat acest transfer; introducerea fragmentului citat din *Panegiricul* împăratului Constantin în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab²⁹ ar putea constitui un punct de pornire pentru un asemenea demers.

Un alt tip de cruce întâlnit este crucea cu trei brațe paralele. Aceasta, cunoscută sub numele de „cruce papală”, era un simbol al ierarhiei ecleziastice, corespunzând tiarei papale, pălăriei de cardinal și mitrei episcopale. Începând din secolul al XV-lea, numai papa avea dreptul la crucea cu trei bare horizontale, crucea dublă revenind cardinalilor și arhiepiscopilor, iar crucea simplă episcopilor³⁰. În Moldova, crucea cu trei brațe paralele apare pe obiecte liturgice (de pildă, pe aerele care înfățișează împărtășirea Apostolilor³¹). Ea este legată mai mult de sfera liturgicului și mai puțin de cea a puterii.

Cu totul altfel stau lucrurile în cazul crucii cu trei bare transversale, cu ultimul braț oblic. Aceasta reprezintă, pentru perioada lui Ștefan cel Mare, imaginea Adevăratei Cruci, descoperită de împărăteasa Elena. Începând cu biserica de la Pătrăuți (1487) – unde, între chipurile celor doi sfinți împărați, întâlnim o astfel de cruce –, Constantin și Elena, cu crucea între ei, vor fi nelipsiți din ctitoriile lui Ștefan cel Mare (singura excepție fiind Voronețul)³². Este, însă, greu de spus dacă între cele trei tipuri de cruce, prezentate mai sus, se făcea o netă diferențiere și

²⁷ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc...*, fig. 29.

²⁸ Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în *Rsl*, IV, 1960, p. 269 și nota 4.

²⁹ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Versiunea originală*, transcriere, traducere și studiu introductiv de G. Mihăilă, București, 1996, p. 229.

³⁰ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, I, București, 1994, p. 399, sub vocea **cruce**.

³¹ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, fig. 11, 12, 13, 14.

³² Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 76, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 580.

dacă artiștii primeau instrucțiuni clare privind reprezentarea lor. S-ar părea, totuși, că fiecare tip tindea să exprime anumite afinități simbolice. O lucrare specială dedicată subiectului – a cărei necesitate a fost reclamată și de P. Ș. Năsturel³³ – ar putea lămurii aceste aspecte.

Spre deosebire de ultima sa soție, Ștefan cel Mare este reprezentat pe epitrahilul de la Dobrovăț purtând în mâna stângă o cruce cu două brațe. La fel îl vom găsi și în alte reprezentări și tot așa apare și fiul său, Alexandru. Acest tip de cruce se întâlnește în Bizanț sub Iustinian al II-lea, repetându-se până la Comneni și Paleologi³⁴. Să fie vorba, în acest caz, de preluarea unui simbol iconografic din arta bizantină, folosit doar ca element votiv, care să ilustreze pietatea ctitorului? Mă îndoiesc, deși o legătură cu iconografia bizantină trebuie să fi existat. Cred că acest tip de cruce a fost folosit de Ștefan cel Mare ca simbol al puterii sale, crucea înlocuind sceptrul și fiind, deci, un simbol al suveranității³⁵.

Ideea nu este cu totul nouă: crucea dublă, fiind și un simbol heraldic utilizat de Ștefan cel Mare, a atras atenția istoricilor, care au încercat să-i deslușească semnificațiile. Cu mici diferențe, aprecierea unanimă este că ea exprimă idealul luptei antiotomane, apariția crucii duble de aur în stemă fiind legată de anul 1473 – „anul-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare”³⁶. Într-un sens mai general, crucea, în diferitele sale ipostaze, semnifică poziția de continuator și apărător al Ortodoxiei pe care, în condițiile dispariției Imperiului Bizantin, domnul Moldovei și-a asumat-o în această parte a Europei³⁷. Totuși, prezența acestui simbol heraldic și în stemele unor principii vecini i-a pus pe istoricii români în imposibilitatea de a stabili proveniența crucii duble, numită „de Lorena”³⁸, apostolică³⁹, patriarhală⁴⁰, cruce dublă iagelonică⁴¹ sau considerată o preluare din stema Ungariei⁴². Încercarea soților Lia și Adrian Bătrâna de a lega schimbările apărute în stema lui Ștefan cel

³³ Petre Ș. Năsturel, *Cea mai veche inscripție de la Ștefan cel Mare (1463)*, în volumul *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961, p. 350, nota 6, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 172, nota 11.

³⁴ Agostino Pertusi, *Insegne del potere sovrano e delegato a Bisanzio e nei paesi di influenza bizantina*, Spoleto, 1976, p. 503–504, apud Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 61, nota 184.

³⁵ Vezi și Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 59–61.

³⁶ Ștefan S. Gorovei, *1473 – un an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p. 148, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 391.

³⁷ Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV/1, 1987, p. 107.

³⁸ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 61.

³⁹ Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 și 1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în **AIIIX**, XXXV, 1998, p. 14, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 383.

⁴⁰ Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 200.

⁴¹ Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Unele considerații...*, p. 109.

⁴² *Ibidem*, p. 111.

Mare de stricta desfășurare a evenimentelor politice mi se pare neverosimilă și aceasta pentru că nu s-a ținut seama de varietatea materialului analizat; or, gradul de iscusință al meșterului putea acționa hotărâtor asupra unor detalii ale stemei.

Proveniența crucii duble din stemele regatelor vecine pare a fi demonstrată și de emisiunile monetare. Analizând emisiunile monetare ștefaniene, Octavian Iliescu observa că crucea dublă, folosită pe reversul monedei, nu este o noutate, monede cu acest simbol fiind emise și de Ștefan al II-lea și Petru al II-lea. Totuși, autorul consideră că, dacă anterior era vorba doar de imitarea unor monede străine, o cu totul altă semnificație are acest însemn pentru domnia lui Ștefan cel Mare, după dârza rezistență antiotomană⁴³. Este dificil de precizat în ce măsură crucea Sfântului Ștefan al Ungariei a influențat simbolistica și ideologia puterii în Moldova. Nu ar fi acesta primul simbol pe care domnii moldoveni l-au preluat de la regii maghiari, însă folosirea crucii duble de aur, în stemă și în iconografie, mă fac să cred că, în cazul lui Ștefan cel Mare, nu este vorba doar de simpla preluare a unui însemn și că domnul cunoștea destul de bine semnificațiile și ideologia legată de acest simbol.

Însă, pentru a ne convinge de acest lucru trebuie să ne întoarcem la cultul Sfintei Cruci, mai precis la momentul 14 septembrie 1472. N-aș putea spune în ce măsură căsătoria oficiată în această zi îi dădea dreptul lui Ștefan să aspire la moștenirea împăraților bizantini, însă semnificațiile ideologice ale actului sunt cât se poate de clare. Domnul Moldovei a dat o notă suplimentară de fast acestei sărbători, comițând un act neobișnuit – ziua de 14 septembrie este zi de post pentru Biserica ortodoxă –, prin care a exprimat legătura sa și a familiei sale cu Sfânta Cruce. Acest legământ va fi reînnoit prin construirea bisericii de la Pătrăuți, în al cărei tablou votiv mijlocitor al domnului este însuși Sfântul Constantin, modelul monarhic al lui Ștefan și primul biruitor sub semnul Crucii. Model al unui ideal moral monarhic, a cărui sfințenie se împlinește domnind – sfințenie care se imită, nu se transmite⁴⁴ –, Sfântul Constantin pare a fi cheia acestei probleme. Dacă privim reprezentările din arta epocii ștefaniene, observăm că primul împărat creștin este înfățișat lângă o cruce cu trei brațe, de mari dimensiuni, care nu reprezintă altceva decât Adevărata Cruce, descoperită de mama sa, Elena. Acest aspect mă determină să cred că Ștefan cel Mare a folosit marele simbol al biruinței creștine prin mijlocirea modelului constantinian. În acest sens, pledează și construirea de către Ștefan a trei cruci mari de piatră pe locul bătăliei de la Vaslui⁴⁵, ceea ce amintește de acțiunea similară întreprinsă de Constantin.

---

⁴³ Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare...*, p. 200.

⁴⁴ Petre Guran, *Reprezentări iconografice: semnificația nimbului*, în „Sud-estul și contextul european”, IX, 1998, p. 138, nota 23.

⁴⁵ *Călători străini despre Țările Române*, II, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1970, p. 453.

Totuși, cineva ar fi tentat să se întrebe de ce Ștefan nu este reprezentat cu o cruce cu trei brațe, aidoma lui Constantin, sau similară cu cea purtată de Movilești în tabloul votiv de la Sucevița ? Mai poate fi vorba de ralierea la modelul constantinian ? Răspunsul este afirmativ, pentru că legătura nu este asigurată, în acest caz, de numărul de brațe transversale ale crucii, ci de valoarea simbolică, crucea dublă reprezentând, de cele mai multe ori, un fragment din Adevărata Cruce. Dacă privim ilustrațiile din monumentală lucrare a lui Gustave Schlumberger⁴⁶, ca și piesele păstrate la Luvru, observăm că, în majoritate, relicvariile care adăpostesc fragmente din Adevărata Cruce sunt în formă de cruce dublă. Chiar și faimoasa cruce de Lorena are la origini un fragment din lemnul sfânt. La întoarcerea din cruciadă, în 1241, cavalerul Ioan al II-lea d'Alluye a primit din partea unui cleric un fragment din Adevărata Cruce, încastrat într-o cruce dublă, care aparținuse împăratului Manuel Comnenul. Intrată în posesia casei de Anjou, această relicvă va fi foarte importantă pentru patrimoniul simbolic al acestei familii, fapt ilustrat de înființarea „Ordinului Crucii” și de reprezentarea unei cruci duble în tapiseria cunoscută sub numele de „Apocalipsa din Angers”. Crucea dublă de Anjou va deveni crucea dublă „de Lorena” abia în 1477, când René al II-lea a introdus această cruce în blazonul său, în scopul obținerii unui plus de legitimitate⁴⁷.

Dacă ținem seama de aceste aspecte, suntem tentați să credem că o simplă cruce dublă de aur era insuficientă pentru a constitui un simbol al biruinței pentru „purtătorul de biruință” și că crucea dublă a lui Ștefan cel Mare ascunde, de fapt, un fragment din Adevărata Cruce. La Mănăstirea Putna s-a păstrat o asemenea relicvă și multă vreme s-a considerat că ea a aparținut lui Ștefan cel Mare. Însă dimensiunile neobișnuite ale sfântului lemn de la Putna i-au atras atenția lui Vitalien Laurent care a demonstrat că această cruce este o copie adusă de Constantin Dapontes, în secolul al XVIII-lea, cu scopul de a obține ajutoare pentru Mănăstirea Xeropotamu⁴⁸. Nu avem nici o altă informație despre prezența unei asemenea relicve în vremea lui Ștefan cel Mare, însă aceasta nu înseamnă că domnul nu și-ar fi putut procura una și că nu ar fi fost tentat să o aibă.

În secolul al XVII-lea, la Mănăstirea Golia, exista un astfel de obiect, „o cruce mare, aurită, înăuntrul căreia este o bucată neagră din Crucea cea adevărată a Domnului nostru Isus Hristos”⁴⁹. Relicva fusese trimisă de la Muntele Athos și era

---

⁴⁶ Gustave Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, I, Paris, 1896, p. 501; II, Paris, 1900, p. 65, 81, 177, 181, 193; III, Paris, 1907, p. 237, 420, 421.

⁴⁷ Interesant este faptul că acest simbol a fost folosit și în timpul celui de-al doilea război mondial. Ecusoane cu crucea de Lorena au fost purtate de trupele generalului de Gaulle, aceasta fiind considerată o contrapondere a zvasticii.

⁴⁸ V. Laurent, *La pretendue croix byzantine du trésor de Putna*, în **ARBSH**, XXV/1, 1944, p. 71–94.

⁴⁹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, volum îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 67.

chiar însoțită de un document care îi atesta autenticitatea. Tot de la Muntele Athos și-ar fi putut procura și Ștefan un fragment din lemnul Sfintei Cruci. Din nefericire, relațiile româno-athonite, mai ales pentru această perioadă, sunt insuficient cunoscute, pentru că nu este de ajuns să știm doar ce danii au făcut domnii români la Sfântul Munte. Tocmai de aceea, Dumitru Nastase recomanda „reconsiderarea rolului jucat de Muntele Athos în istoria românilor în funcție de valoarea sa de simbol și sursă a puterii”⁵⁰. Știm despre Ștefan cel Mare, dintr-o relatare contemporană, că era considerat protector al Muntelui Athos⁵¹, știm că a făcut danii aici, însă nu știm ce a primit în schimb. Or, acest ultim aspect este foarte important pentru studierea ideologiei puterii deoarece, dacă privim în ansamblu raporturile domnilor români cu lumea ortodoxă, observăm că ele se derulau după principiul dar/contra-dar. Pentru a obține danii substanțiale, clericii aduceau domnului un dar cu grijă ales, în măsură să corespundă ambițiilor și să fleteze mărirea domnului. De exemplu, patriarhul Macarie al Antiohiei, venit în Moldova pentru a obține o danie însemnată, îi va dăruia lui Vasile Lupu „falca de jos a Sf. Vasile cel Mare”⁵², pentru că știa că acest sfânt este patronul domnului⁵³. Însă, dacă aruncăm o privire în bagajele acestui cleric, vedem că el venise înarmat cu un adevărat arsenal de relicve, cuprinzând de la sânge de martiri până la bolovani de pe Golgota înroșiți cu sângele lui Hristos. Relicva cea mai importantă era constituită, însă, din „câteva țândări din lemnul Adevăratei Cruci” închise într-o superbă cutie indiană. „Când a văzut-o, domnul Moldovei a rămas foarte mirat și apoi s-a bucurat nespus de mult când i-a spus domnul nostru patriarh: «Aceasta este dată în numele tău și ea să te aibă în pază»”⁵⁴.

Iată-ne, așadar, în fața unei probleme pe care sperăm ca cercetările viitoare să o poată elucida. Este foarte posibil ca dania substanțială făcută de Ștefan cel Mare Mănăstirii Zografu, la 10 mai 1466, prin care domnul acorda acestei mănăstiri un venit anual de 100 de ducați ungurești⁵⁵, să fi fost precedată de un asemenea dar, fapt ce ar explica importanța acordată de domn sărbătorii Sfintei Cruci, începând chiar din acel an. De asemenea, trebuie adăugat că o astfel de relicvă, existentă în vremea lui Ștefan cel Mare, a putut fi pierdută de urmașii săi. În 1538, capturarea tezaurului domnesc a dus la pierderea unor considerabile sume de bani, dar și a unor diademe ale principilor, sceptre, cruci și a unei mulțimi de icoane împodobite cu pietre scumpe, pe care Soliman le-a luat cu sine. Din întreg acest tezaur, un obiect a atras atenția în mod deosebit lui Hezar Fenn, cronicar turc pe care Dimitrie Cantemir îl considera o sursă de mare încredere. Este vorba despre

---

⁵⁰ Dumitru Nastase, „Necunoscute” ale izvoarelor istoriei românești, în **AIX**, XXX, 1993, p. 496.

⁵¹ Cf. Ștefan Andreescu, *Miscellanea*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 653.

⁵² *Călători străini...*, VI, p. 43.

⁵³ *Ibidem*, p. 36.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 43.

⁵⁵ **DRH**, A, II, nr. 135.

o cruce de aur, împodobită cu pietre scumpe, și căreia nimeni nu a fost capabil, la momentul respectiv, să-i estimeze prețul. Potrivit informațiilor obținute de Cantemir, la începutul secolului al XVIII-lea, această cruce se păstra intactă în tezaurul imperial⁵⁶. Faptul că acest obiect s-a păstrat intact în tezaurul celui mai mare dușman al Crucii, comportă două explicații: fie era vorba de o extraordinară operă de artă, fie obiectul avea o încărcătură simbolică deosebită, care impunea păstrarea sa de către cuceritori.

Cert este, însă, că Sfânta Cruce a avut o importanță deosebită pentru domnia lui Ștefan cel Mare, simbolistica ei cunoscând forme variate. Acest lucru se poate constata și mai târziu. Astfel, Johannes Sommer povestește că lui Dimitrie Wisznowieski, după capturarea sa de către Ștefan Tomșa, „i s-a poruncit să mănânce o bucată de pâine în formă de cruce, oferită de principe (ceea ce e socotit la ei un legământ)”⁵⁷. Și tot în această perioadă ne întâlnim din nou cu crucea dublă, a cărei prezență în complicatele armoarii ale lui Despot vodă nu a primit încă o explicație⁵⁸. Însă, așa cum observa Gheorghe Pungă, în unele documente interne, Despot se intitulează „Ion voievod, domn al Țării Moldovei, nepot al lui Ștefan voievod cel Bătrân”⁵⁹. Din moment ce Despot a recurs la această titulatură, care are un evident rol de legitimare, el raportându-se nu la dinastie, ci direct la Ștefan cel Mare – fără a preciza felul în care devenise nepotul acestuia –, nu este deloc exclus ca el să-și fi însușit și simbolul marelui voievod.

---

⁵⁶ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de I. Hodoș, București, 1876, p. 97, nota 88.

⁵⁷ J. Sommer, *Viața lui Despot vodă*, ediție de Traian Diaconescu, Iași, 1998, p. 87.

⁵⁸ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 61.

⁵⁹ Cf. Gheorghe Pungă, *Cu privire la arborele genealogic a lui Despot vodă*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 3–4, p. 31.